

СИНЕРГІЗМ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На основі узагальнення основних положень відомих теорій транснаціональних корпорацій (ТНК) з'ясовано природу ТНК як синергетичних систем, здатних до самоорганізації. Визначено дисипативний характер та когерентність транснаціональної діяльності. Встановлено роль процесу транснаціоналізації у динамічних трансформаціях глобального економічного простору та структурування нової якості глобальної економіки.

In the article the role of process of transnationalization is set in dynamic transformations of global economic space and structuring of new quality of global economy.

Ключові слова: конкуренція, транснаціональна діяльність, синергетика, процес.

Вступ. Вивчення та використання потенціалу *синергетичних* зв'язків ТНК є надзвичайно важливим у сучасних умовах, коли актуальним стає завдання використовувати переваги міжнародного технологічного поділу праці, побудованого на нових принципах управління складними системами. Саме ТНК відіграють вирішальну роль у посиленні суперечливих тенденцій міжнародних ринків, виступаючи ядром інтеграції національних і регіональних ринків, формування міжнародних норм і правил, і водночас ядром створення ієрархії організацій, що різними способами обмежують конкуренцію.

Різні аспекти діяльності ТНК (причини виникнення, генезис розвитку, інституційні трансформації, інвестиційна діяльність та управління інвестиційними ризиками, інтернаціоналізація фінансової діяльності, стратегії формування конкурентних переваг, вплив на глобалізацію інноваційних процесів, зв'язок з державним управлінням) досліджуються у працях В. Білошапки, І. Гайдуцького, А. Гальчинського, В. Гончарова, Н. Губар, М. Дамаскіної, О. Єрмошкіної, Г. Карпенко, Х. Кметик, Ю. Козака, М. Кривенко, А. Кузнецова, О. Ложачевської, М. Луцького, А. Миронова, Д. Михайлини, М. Новикової, В. Новицького, Є. Панченка, О. Плотнікова, В. Рокочі, Л. Руденко, М. Руденко, О. Савчука, С. Якубовського та ін. Серед зарубіжних дослідників вагомим результатом у виявленні специфіки становлення і розвитку ТНК досягли Дж. Берман, О. Вільямсон, С. Гаймер, В. Л. Гіл Чарлз, Дж. Даннінг, Джон Д. Деніелс, Ч. Кіндлбергер, Р. Коуз, П. Кругман, Дж. Майер, С. Маджі, Д. Олесевич, А. Рагман та ін.

Водночас, з огляду на виключно важливу роль транснаціональної діяльності у процесах економічної глобалізації та регіоналізації, необхідним є удосконалення методології її дослідження та інструментарію управління ТНК. На нашу думку, процеси транснаціоналізації доцільно пояснювати та прогнозувати з використанням синергетичного підходу.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є виявлення ознак ТНК як синергетичної системи та, відповідно, можливостей застосування переваг самоорганізації у процесі управління транснаціональною діяльністю.

Результати дослідження. У синергетичному категоріальному контексті економіка являє собою відкриту нелінійну дисипативну систему, здатну до самоорганізації, для якої певною мірою характерні інтенсивні взаємодії її складових, активний метаболізм, поєднання негативних і позитивних зворотних зв'язків, взаємозв'язок мінливості, спадковості і відбору, адаптаційних і біфуркаційних механізмів, чергування атракторів і гомеостазів [1]. У синергетичних економічних системах компонентам різного рівня властива фрактальність їхньої структурної ієрархії, коли кожен з компонентів, як і система в цілому, є проекцією один на одного. Цілісність і емерджентність синергетичної економіки виявляється у переважно ендогенному характері формування умов, факторів і механізмів економічного зростання [2, с. 14].

Транснаціональна діяльність, яка виникає в результаті транснаціоналізації економічних процесів, розглядається як найбільш зрілий етап інтернаціоналізації: ТНК, виробляючи і продаючи свої продукти в багатьох країнах, інтернаціоналізують фактори виробництва і методи управлінської діяльності. Як зазначають А. Старостіна та О. Канищенко [3], ТНК формують загальносвітові засади економічної стандартизації та підвищують рівень інтернаціоналізації суб'єктів міжнародного співробітництва. Вищою формою транснаціоналізації бізнесу є його глобалізація, коли компанії сприймають світовий ринок як єдиний і повністю гомогенний та формують свою підприємницьку стратегію, виходячи із стандартизованих мотивацій і вимог уніфікованих споживчих сегментів. Однак глобальна економіка починає розвиватися за принципами гетерогенності її системних утворень, за логікою економічної конвергенції. Як стверджує А. Гальчинський, синергетична модель глобальної економіки – це економіка, основним суб'єктом якої є ТНК з горизонтально мережевим типом організації та управління. Ми є свідками нового етапу концентрації та централізації капіталу, зростаючої значимості ТНК, які зберігають функцію основного суб'єкта глобалізації [4].

Існує багато концепцій, які пояснюють феномен ТНК. Так, згідно з теорією монополістичної переваги, ТНК виступають як суб'єкти ринкової влади; їхня діяльність характеризується монополістичною конкуренцією у сфері диференційованих продуктів, які фірма створює завдяки своїм "особливим перевагам": економії на масштабах, науково-технічним досягненням, управлінським навичкам тощо. Відтак,

ТНК може діяти на закордонних ринках з набагато більшою ефективністю, ніж її місцеві конкуренти.

Важливу роль у поясненні природи ТНК зіграли теорії інтерналізації і трансакційних витрат. Теорія інтерналізації пояснює внутрішнє функціонування великих фірм, які переміщують різні види своєї діяльності з ринкового середовища всередину своєї структури таким чином, що виробництво, розподіл і споживання матеріалів, факторів виробництва і деяких товарів та послуг відбувається повністю між одиницями самої фірми. Означена теорія бачить всередині ТНК причини та передумови міжнародного виробництва, що, у свою чергу, є засобом збереження фірмою специфічних переваг у міжнародному масштабі. Трансакційний підхід до вивчення ТНК характеризується розумінням внутрішньої корпоративної організації як важливого фактора економічної ефективності, а також трактуванням структурних відмінностей між фірмами насамперед як результату прагнення до мінімізації трансакційних витрат. Отже, ця теорія дає можливість пояснити розподіл економічної активності між фірмами та ринками, а також внутрішню організацію ТНК.

Основне положення еkleктичної парадигми зводиться до того, що фірма стає ТНК тоді, коли вона володіє перевагами власності, розміщення та інтерналізації. Наявність цих переваг є необхідною та достатньою умовою для перетворення національної фірми на ТНК і розширення глобальної мережі її закордонних підрозділів, що підсилює та поглиблює глобальну присутність даної корпорації [5].

Вагомий внесок до вивчення проблем інтернаціоналізації виробництва належить теорії відповідності, згідно з якою переваги ТНК залежать від спроможності корпорації забезпечити повну відповідність прибутку тим витратам, які пов'язані з виробництвом нової техніки [6, с. 11 – 12].

Існує також точка зору, що найхарактернішою рисою ТНК є її прагнення розглядати різні національні ринки як єдиний ринок. Так, ТНК прагнуть об'єднати різні елементи своїх управлінських, виробничих і збутових структур з метою отримання найбільшої вигоди від методів управління, ноу-хау, використання виробничих потужностей і нової технології у різних країнах, координації збутових і фінансових операцій. Основний принцип, покладений в основу таких структур, – єдність через диверсифікацію [6, с. 29].

Концепція фазового переходу пропонує ідею про зміну організаційних структур ТНК залежно від стадії її розвитку [6, с. 45 – 46]. Так, процес зарубіжної експансії ТНК є паралельним повторенням фаз розвитку, через які материнські фірми пройшли раніше на внутрішньому ринку (це є, по суті, ознакою генераційності процесів та елементів складних систем). Однак цей процес може відбуватися нерівномірно у зв'язку з наявністю великої кількості специфічних факторів національних ринків (а це означає необхідність використання коеволуційних і когерентних механізмів для забезпечення стійкості системи). Еволюція структур є відображенням динаміки зростання фірми і розвитку її стратегії, а сам “фазовий перехід” – адаптивним реагуванням фірми на мінливі оперативні вимоги [6, с. 47]. У синергетичному розумінні фазовий перехід – це трансформація від стану з одним гомеостазом до стану з іншим гомеостазом (широке значення); стрибкоподібна зміна властивостей системи за безупинної зміни зовнішніх факторів (вузьке значення).

В альтернативних концепціях процес перетворення фірми в ТНК розглядається не як перехід з однієї її стадії (фази) в іншу, а як послідовна еволюція “зовнішньої” частини структури. При цьому еволюція представлена як результат розширення обсягу всіх зарубіжних операцій материнської корпорації, які не обумовлені певними стадіями зростання у країні походження. Міжнародна корпорація, якщо вона відповідно до своєї стратегії розширює міжнародні операції, не може не удосконалювати постійно свою структуру організації та управління, оскільки до цього її спонукає міжнародна конкуренція [6, с. 65]. Таку точку зору також можна пояснити з позицій синергетики, оскільки зміна стану системи (рівня впорядкованості) залежить від припливу негентропії у систему, тобто параметрів потоку і рушійної сили; водночас параметри, що формують приплив негентропії, обумовлені рівнем поточної впорядкованості системи. Загальновідомо, що дисипативна активність системи обумовлена її обміном із зовнішнім середовищем: система витрачає стільки енергії, скільки їй дозволяє зовнішньосистемний обмін [7, с. 247 – 248].

Існує також теорія олігополістичних переваг, згідно з якою головною причиною розвитку національних корпорацій у транснаціональні є спроможність корпорацій використовувати на зарубіжних ринках з більшою вигодою для себе ряд специфічних переваг, притаманних великомасштабному виробництву [6, с. 54]. З точки зору синергетики, така спроможність генерується з огляду на наявність таких ознак, як когерентність (погодженість) процесів змін, коеволуція, взаємодоповнюваність, взаємозалежність, взаємовигідність.

У контексті змін у XXI ст. мотиваційних причин транснаціональної акумуляції капіталу набуває актуальності розроблена Л. В. Руденко концепція формування ефективної бізнес-моделі розвитку сучасних ТНК [8], яка дозволяє оптимізувати постійно зростаючі капіталопотоки в їх динамічно еволюціонуючих структурах.

ТНК дістають переваги як від розширення території експлуатації, так і внаслідок одержання вигоди з різниці в економічному стані країн прикладання свого капіталу. Це особливо важливо у тому контексті, що в основі самоорганізації ринкових економічних систем і глобальної економіки в цілому є саморозвиток

капіталу як дисипативної структури. ТНК, конкуруючи одна з одною і кооперуючись за найбільш ефективними напрямками інвестицій, створили гігантську світову фінансову мережу, яка пронизує всі без винятку локальні економіки і підпорядковує їх функції своїм інтересам. Через цю мережу міжнародний фінансовий капітал все більше ущільнює свій інтеграційний вплив на процес прискорення глобалізації. Завдяки діяльності ТНК формується “глобальний капітал”, який має позатериторіальну, наднаціональну природу та керується власними інтересами, що часто не збігаються зі стратегіями розвитку держав, на території яких він функціонує. Транснаціоналізація є формою розв’язання суперечностей, що виникають у системі нагромадження вартості, а отже, і формою адаптації економічних систем до нових умов глобального шоку, який виявляється у падінні граничної дохідності факторів виробництва та затуханні мотивації до підприємницької діяльності. Водночас розвиток транснаціонального капіталу, його територіальна експансія та функціональна диверсифікація є визначальними чинниками зростання цілісності світового господарства [9, с. 262]. Як зазначає Г. В. Карпенко, глобальна економіка дестабілізується через експансію спекулятивного капіталу; це відбувається тому, що глобальна ефективність набагато перевищує звичайну рентабельність інвестицій і капіталу [10, с. 5 – 6].

На нашу думку, ТНК цілком можна вважати синергетичною системою, під якою розуміють не лише традиційну сукупність взаємопов’язаних елементів, які утворюють певну цілісність, а й надскладний набір когерентних, інтерактивних процесів, які проявляються у часі у вигляді глобально стійких структур. Згідно із запропонованим В. П. Решетилу визначенням, до макроскопічних суб’єктів синергетичної економіки належать цілісні емерджентні суб’єкти, які мають складну системну природу, одночасно мають властивості виробників, споживачів, інвесторів та емітентів і є учасниками складноструктурованих і багаторівневих соціально-економічних взаємодій. ТНК у цьому контексті постає як “системний господарюючий індивід, носій масової суспільної енергії трансформаційних перетворень та суб’єкт індивідуалізованої власності” [2, с. 7]. Будь-яке ускладнення синергетичної економіки супроводжується підвищенням рівня її суб’єктності та інформаційної природи, оскільки системний господарюючий суб’єкт постійно збільшує рівень генерації, засвоєння та переробки необхідної інформації.

Згідно з синергетичним баченням, елементи системи мають дуалістичний характер. Кожний елемент як автономна одиниця має “незалежні” властивості, які він намагається підтримувати, функціонуючи як “ціле”, та “залежними” властивостями, що визначаються його належністю до системи (цілого). Таким чином, система детермінує властивості елементів, які входять до неї, не повністю, а частково. У свою чергу, властивості системи вбирають у себе характеристики елементів, що утворюють її, але мають і специфічні риси, не представлені в жодному з них. Саме такого характеру набувають стосунки між зарубіжними підрозділами і головною компанією ТНК. Відтак, процес стратегічного планування міжнародної діяльності, будучи частиною планування діяльності фірми в цілому, реалізується як на основі специфічних процедур, так і через розв’язування управлінських завдань загального характеру (не пов’язаних із зарубіжними операціями).

Цілком очевидно є наявність у системах ТНК всіх необхідних умов формування процесу самоорганізації: 1) система ТНК є відкритою для вхідних та вихідних каналів потоків енергії, інформації, матерії; 2) система ТНК є динамічною; 3) в системі ТНК наявні механізми реалізації властивостей дії дисипативних сил; 4) між підсистемами (підрозділами) ТНК наявні нелінійні зворотні зв’язки; 5) система ТНК безперервно рухається від стану відносної рівноваги до стану нерівноваги і навпаки. Діяльність ТНК підтверджує той факт, що формування самоорганізаційних синергічних ефектів є тією мірою (або певним порогом), після проходження якого система набуває принципово нових необоротних властивостей і створює необхідне середовище для подальшої еволюції [2, с. 10].

З точки зору синергетики, ТНК можна вважати дисипативною структурою. На відміну від рівноважної, дисипативна система може існувати лише за умови постійного обміну з середовищем, у загальному випадку – речовиною, енергією, інформацією. Через такий обмін вона підтримує свою впорядкованість (низьку ентропію) за рахунок посилення безладу у зовнішньому середовищі (“скидування” надлишкової ентропії у зовнішнє середовище). Особливо слід підкреслити, що сучасні економічні дисипативні структури характеризуються прискореним зростанням у внутрішньому та зовнішньому метаболізмі обсягу інформаційного обміну; підвищенням ролі процесів взаємодії та взаємопереходу ієрархізації (за зростання рівня упорядкованості системи) і деієрархізації (за зниження цього рівня), інтеграції та диференціації; посиленням значення механізму динамічної взаємодії конкуренції та кооперації найактивніших соціальних сил; стрімким зростанням ролі суб’єктивного фактора [9, с. 45 – 46]. Наведені тенденції цілком підтверджуються в діяльності ТНК. Виходячи з того, що ТНК властиві ознаки дисипативних структур, можна вести мову про когерентність транснаціональної діяльності. Для елементів таких систем характерні взаємозумовленість, узгодженість, синхронність процесів зміни їх стану в короткострокові періоди, сумісна спільна дія, в результаті якої вони посилюють чи послаблюють один одного [9, с. 46].

Відповідно до синергетичної парадигми, нарощування дисбалансів може призвести систему до нерівноваги, посилення якої сприяє переходу у стан біфуркації, коли колишні закономірності, способи регулювання та організації перестають діяти, розпадаються. Феномен самоорганізації формує нову систему

вищого рівня, а процес трансформації є середовищем його реалізації. Згідно із синергетичним підходом процеси, що забезпечують трансформацію систем, досягаються двома видами механізмів зворотного зв'язку – негативним та позитивним, та двома видами трансформаційних механізмів – адаптаційним та самоорганізаційним [9, с. 117]. Важливо підкреслити, що транснаціональні системи постійно переходять від одного типу зв'язку до іншого: механізми негативного зворотного зв'язку забезпечують поточну стійкість системи (підтримання поточного гомеостазу), а механізми позитивного зворотного зв'язку визначають майбутню стійкість системи, яка утверджується після трансформації існуючого рівня гомеостазу. “Спровокований” діяльністю ТНК ланцюг динамічних трансформацій глобального економічного простору виглядає так: флуктуації – атрактор – макробіфуркація – дисипативна структура оновленої якості економічної системи.

Отже, ТНК дійсно виступають у ролі основної сили глобалізаційного процесу, здійснюючи експансію у глобальному просторі. З одного боку, ТНК, захоплюючи владу на світовому ринку, віднімають шанси на конкурентне суперництво як в окремих дрібних товаровиробників, так і в цілих держав [10, с. 5]. Але парадокс сучасного міжнародного поділу праці полягає у тому, що зникають бар'єри виходу на ринок (адже для ТНК більше немає потреби виготовляти самим те, що вони мають намір продати). Можливості великих компаній вже не визначаються лише “фізичними” ресурсами, а більша частина всього процесу створення вартості передається постачальникам та незалежним виробникам з усього світу [2, с. 12].

Транснаціоналізація на рівні відтворювальних комплексів країн має своїм результатом створення нових ринкових систем, більш широких можливостей для розвитку великомасштабного спеціалізованого виробництва. Транснаціоналізація виступає кардинальною передумовою створення нової продуктивної сили у тих випадках, коли певні промислово-технологічні проекти потребують докладання саме інтернаціональних зусиль. У цьому разі відбувається не просто механічне поєднання зусиль, а народження нового якісного стану, що утворюється внаслідок об'єднання техніко-економічних потенціалів господарських суб'єктів різних країн. Водночас транснаціоналізація за участю комерційних структур є тим економічним механізмом, який визначає нові пріоритети суспільного відтворення, цілі міжнародної політики держав, особливості та динаміку інтернаціоналізації господарського життя в глобальному та регіональному масштабах [11]. Саме на етапі транснаціоналізації найбільш важливим питанням стає досягнення компромісу між глобальними стратегіями, орієнтованими на використання переваг синергізму, економії на НДДКР і масштабах виробництва, і стратегіями, сформованими відповідно до місцевих ринків окремих країн, що забезпечують оптимальну здатність реагувати на місцеві умови та можливості.

Синергійний ефект, крім іншого, пов'язаний з тим, що комбіноване використання кількох взаємоузгоджених стратегій виявляється кориснішим, ніж ізольоване впровадження однієї стратегії. Натомість відсутність кооперативної взаємодії між самостійними елементами системи не дозволяє розраховувати на виникнення синергійного ефекту. У цьому контексті для ТНК стає надзвичайно важливим питання розробки та узгодження стратегії дій кожного зарубіжного підрозділу.

Потужним джерелом синергійного ефекту для ТНК є диверсифікація. Як доводить Н. П. Губар, в умовах глобалізації міжнародного бізнесу стратегія корпоративної диверсифікації виступає засобом отримання додаткової вигоди від синергії, яка виникає між видами бізнесу або між окремим бізнесом і корпоративною материнською структурою [12, с. 5]. У свою чергу, використання вигод синергії диверсифікованими ТНК дозволяє їм генерувати поточні конкурентні переваги у нових сферах діяльності.

Синергізм транснаціональної діяльності виникає й розвивається за принципом симетрії. Наприклад, коли материнська компанія передає отримані результати досліджень дочірній, остання може надати у відповідь свої канали розподілу для реалізації продукції. Як зазначає І. Гайдуцький, кожен філіал може виявитися для материнської компанії джерелом нестандартного досвіду у випадку, якщо зовнішнє середовище ТНК загалом уподібнюється до зовнішнього середовища у цьому філіалі [13].

Система відносин між державою і ТНК як діалектична єдність суперечностей також має ознаки синергійної взаємозалежності. З одного боку, ТНК продемонстрували свою здатність порушувати ізоляцію національних економік, залучаючи їх до єдиного процесу зі світовою економічною спільнотою. Однак, з іншого боку, діяльність ТНК зумовлює інтеграцію, інтернаціоналізацію лише в рамках і кордонах, визначених отриманням компанією максимального прибутку. Найважливішим аспектом розуміння проблеми відносин ТНК і національних економік є усвідомлення того, що для ефективного виконання своєї ролі міжнародного перерозподільного агента ТНК повинна вільно переміщувати капітал, технологію, підприємницькі навички, товари та цінні папери по всьому світу відповідно до ринкових можливостей, витрат і конкуренції. Тому внесок ТНК в ефективність та розвиток світової економіки залежить від політики національних урядів стосовно діяльності цих компаній, що сприяє оптимізації міжнародного виробництва і торгівлі.

Таким чином, ТНК є безпосередніми суб'єктами процесу становлення і розвитку синергійних взаємозв'язків глобальної економіки, оскільки вони формують глобальний відтворювальний контур, здатний до саморегулювання. Транснаціоналізація породжує товарне виробництво, яке здійснюється на базі технологічних ланцюгів, що виходять за національні межі; обмін відбувається на нових, міжконтинентальних стиках поділу праці; товари виступають у нетрадиційних формах товару-групи, товару-об'єкта, товару-

програми. Наслідком цього стає формування у надрах світового господарства інтернаціоналізованих відтворювальних ядер, які набувають “блукаючого” характеру. У результаті національні економіки перетворюються на ланки різних відтворювальних глобальних циклів, а національні інтереси закріплюються не на політичних, а на економічних кордонах. Саме в межах інтернаціоналізованих відтворювальних ядер формується світовий дохід, боротьба за перерозподіл якого виступає у ролі стратегічного орієнтира функціонування національних економік на світовій арені [9, с. 262 – 263].

Висновки. На основі проведених досліджень можна стверджувати, що транснаціональна діяльність базується на засадах синергетики. У контексті зростання самодостатності окремих структурних ланок глобальної економічної системи і, відповідно, підвищення її гетерогенності транснаціональний капітал починає відігравати роль провідного атрактора структурування нової якості. Функціонуючи поблизу “точок біфуркації”, ТНК суттєво відчують специфіку багатоваріантності, багатофакторіальності розвитку. Будучи дисипативною структурою, ТНК характеризується наявністю механізмів когерентного сполучення підструктур, об’єднаних спільною метою господарської діяльності. Зважаючи на те, що ТНК-система здатна до самоорганізації, доцільним є застосування синергетичних підходів до управління та формування стратегій різних рівнів. Узагальнені в межах проведеного дослідження особливості функціонування ТНК як синергетичної системи можуть бути покладені в основу подальших пошуків ефективних механізмів управління глобальним економічним розвитком і розв’язання наявних суперечностей у взаємовідносинах держави і ТНК.

Література

1. Тарасевич В. М. Економічна синергетика : концептуальні аспекти / В. М. Тарасевич // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 4. – С. 56 – 69.
2. Решетило В. П. Економічна синергетика реалізації ринкового потенціалу інституціональних систем : автореф. дис. ... д. е. н. за спец. 08.01.01 / В. П. Решетило. – Х. : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 34 с.
3. Старостіна А., Канищенко О. Суперечливі шляхи економічної глобалізації / А. Старостіна, О. Канищенко // Економіка України. – 2008. – № 5. – С. 58 – 65.
4. Гальчинський А. Методологія аналізу економічної глобалізації : логіка оновлення / А. Гальчинський // Економіка України. – 2009. – № 1. – С. 4 – 18.
5. Кметик Х. В. Становлення та розвиток теорії транснаціональних корпорацій / Х. В. Кметик // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2007. – № 4. – С. 141 – 146.
6. Миронов А. А. Концепции развития транснациональных корпораций / А. А. Миронов. – М. : Мысль, 1981. – 160 с.
7. Основи стійкого розвитку : навчальний посібник / Л. Г. Мельник. – Суми : Університетська книга, 2005. – 654 с.
8. Руденко Л. В. Методологія дослідження та бізнес-моделі розвитку транснаціональних корпорацій : автореф. дис. ... д. е. н. за спец. 08.05.01 / Л. В. Руденко. – К. : Київський національний економічний університет, 2004. – 36 с.
9. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін : монографія / Н. І. Гражевська. – К. : Знання, 2008. – 431 с.
10. Карпенко Г. В. Інституційні трансформації транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації : автореф. дис. ... к. е. н. за спец. 08.05.01 / Г. В. Карпенко. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2004. – 16 с.
11. Урманов И. Синергетические связи как новая модель организации производства / И. Урманов // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3. – С. 22 – 23.
12. Губар Н. П. Стратегії формування конкурентних переваг транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації світогосподарських зв’язків : автореф. дис. ... к. е. н. за спец. 08.02.03 / Н. П. Губар. – К. : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2004. – 16 с.
13. Гайдуцький І. Мотиви виходу ТНК на ринки нових країн / І. Гайдуцький // Банківська справа. – 2008. – № 4. – С. 68 – 71.

Надійшла 23.09.2009